

DILNOZA RUSTAMOVA,

*O'zR FA Davlat adabiyot muzeyi ilmiy xodimi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

NAVOIY DEVONLARI TOSHBOSMA NUSXALARINING BIBLIOGRAFIK TAHLILI VA KATALOGLASHTIRISH MASALALARI

Annotatsiya: Maqolada Navoiy toshbosma devonlari Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanayotgan 14 toshbosma nusxasining to'liq tavsifi berilgan. Shoir devonlari toshbosma nashrlariga tavsif bergan olimlar faoliyatiga ham to'xtalangan.

Kalit so'zlar: Navoiy lirikasi, devon, toshbosma kitob, ilmiy tavsif.

Abstract: The article provides a complete description of 14 lithographed copies of Navoi's lithographic divans kept in the fund of the State Museum of Literature. The work of scientists who described the lithographic editions of the poet's divans is also discussed.

Keywords: Navoi's lyrics, divan, lithographic book, scientific description.

Adabiy manbani ilmiy tadqiqqa tortishda dastlab ularni yig'ish, tartibga solish, so'ng ilmiy tavsif uchun ma'lumotlar tayyorlash talab etiladi. Bunda "qo'lyozma manbaning muhim tekstologik belgilarini qog'ozga qayd etish"ga e'tibor qaratiladi.[7; 185] Navoiy asarlarining qo'lyozma va toshbosma nusxalari haqida bir necha olimlar tomonidan tavsiflar amalga oshirilgan hamda kataloglardan o'rin olgan.

Shoir qo'lyozmalari S.Volin, O.Levend, Q.Munirov va A.Nosirov M.Hakimovlar tomonidan hamda O'zR FA ShIning asosiy fondi katalogida ilmiy tavsif qilingan bo'lsa, ijodkor adabiy merosining toshbosma nashrlari tavsifini amalga oshirgan B.Qosimxonov yurtimiz kitob fondlarida 1879-1917-yillar davomida Navoiy muallifligidagi asarlarning 18 matbaada 22 nomda 171 nusxasi mavjudligini aniqlagan.[6;62] Matnshunos R.Mahmudovanning toshbosma kitoblarning o'zbek adabiyoti tarixidagi ahamiyatiga bag'ishlangan tadqiqoti esa shoir devonlari haqida ilk ma'lumotlarni berishi bilan xarakterlidir. Xususan, "Chahor devon" tuzilishi bilan bog'liq keng tavsifi ham ijodkorning ilk toshbosma majmuasiga oid dastlabki ma'lumotlar ekanligi bilan ahamiyatga molik. [4; 64]

2014-yilda B.Qosimxonov, H.Lutfillayev, Sh.Islamov tomonidan tayyorlangan O'zbek tilidagi toshbosma kitoblar katalogi 1-jildida Sharqshunoslik instituti xazinasida saqlanayotgan Navoiy lirikasiga oid 50 ta toshbosma nashr qisqa tavsif qilingan. Buni mualliflar "...asar ma'lum va mashhur bo'lsa, unga qisqa tavsif berildi," tarzida izohlaydi. [9; 8] Ushbu devonlarning har biri alohida nashr emas, balki ularning ichida bir-birini takrorlovchi kitoblar ham uchraydi.

Tarixchi olim Zaytsev esa Navoiy asarlarining 14 ta qo'lyozmasi va 12 ta toshbosma nashri Moskva kutubxona va muzeylarida saqlanayotganini xabar beradi. Unda Aka-uka Kamenskiy (1894 hamda 1893), G'ulom Hasan Orifjonov (1902-1903), Kogon (1910), Breydenbax (1897), Turkiston harbiy okrugi (1900), Turkiston kuryeri (1915-1916), Laxtin (1886-1887) matbaalarida

chop etilgan devonlarning qaysi raqam ostida saqlanishi, hajmi, nashriyoti, kotibi haqida ma'lumotlarga berilgan. [12; 99-129]

O'zR FA DAM fondidagi toshbosma asarlar katalogida esa Navoiy qalamiga mansub 51 ta kitobning tavsifi keltirilgan.[1; 7-35]

Navoiy toshbosma devonlarini tadqiq etishda to'liq ilmiy tavsif qilishga ehtiyoj tug'iladi. Chunki xoh qo'lyozma, xoh toshbosma bo'lsin, har birining mukammal ilmiy tavsifini yuzaga keltirish muayyan asar tarixi haqidagi dastlabki manbalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Zero, nashr ma'lumotlarining ko'rsatkichlari, senzura ruxsatnomalari sanalari, nashriyot, tipografiya, tahrir hujjatlari bosma manbalar tarixini o'rganishda muhim omillardandir, – deydi rus matnshunosi Lixachev.[3; 22]

Biroq shu kungacha tayyorlangan mavjud kataloglarda asar nomi, tartib raqami, noshir va kotibi, kitobning tashqi belgilari, boshlanma va tugallanma misralar keltirilgan. Ba'zi o'rinlarda janrlarga ham to'xtalinadi. Ammo ilk g'azalga ko'ra terma devonni "G'aroyib us-sig'ar" yoki "Badoye'ul-vasat" deb nomlash kabi chalkashliklar, janrlar sarlavha bilan ajratilmagani yoki manbaning keyinchalik fondga qabul qilinganligi sabab tavsifga kirmay qolishi kabi holatlar kuzatiladi.

DAM fondidagi 14 toshbosma devonni qisqacha tarzda quyidagicha izohlaymiz:

1. **№874 toshbosma.** امیر علیشیر نوایی نورالله مرقدہ دیوانلاری – "Amir Alisher Navoiy navvarallohu marqadahu devonlari" deb nomlangan. Xattot Shohmurod Mullo Shohne'mat o'g'li tomonidan ko'chirilgan va noshir Rahimxo'ja eshon ibn Alixo'ja eshon tomonidan Laxtin matbaasida hijriy 1306-rabi' ul-avval (milodiy 1888-yil noyabr) oyida nashr qilingan. 288 sahifadan iborat. Terma devon 450ta g'azal, 2ta tarji'band, soqiynoma, 10ta qit'a, masnaviy, 8ta tuyuq, 7ta fard kabi janrlardan tashkil topgan.

2. **№306 toshbosma.** امیر علیشیر نوایی نورالله مرقدہ دیوانلاری – "Amir Alisher Navoiy navvarallohu marqadahu devonlari" deb nomlangan. Devon aka-uka Kamenskiylar matbaasida Shohmurod kotib xati bilan Hoji Mir Orif hoji ibn Muhammadboy homiyligida hijriy 1311-yili chop etilgan. Devon 208 sahifadan iborat. U 449ta g'azal, 2ta tarji'band, soqiynoma, masnaviy, 2ta qit'a, 4ta tuyuq va nazmiy xotima mavjud.

3. **№771 toshbosma.** امیر علیشیر نوایی نورالله مرقدہ دیوانلاری – "Amir Alisher Navoiy navvarallohu marqadahu devonlari" 1315/1897-yilda Sankt-Peterburg senzurasidan o'tgach, Toshkentdagi Breydenbax matbaasida Mullo Akmalxon Islomxon o'g'li noshirlikida nashr qilingan. Kotibi ko'rsatilmagan. Jami 160 sahifa. Unda 271 ta g'azal, tarji'band, 10 ta qit'a, 10 ta tuyuq, 7 ta fard bor.

4. **№E6 toshbosma.** میر علیشیر نوایی نورالله مرقدہ دیوانلاری – "Mir Alisher Navoiy navvarallahu marqadahu devonlari" muzey ekspozitsiya qismida saqlanadi. Kotib Abdulg'afur tomonidan ko'chirilib, 1318/1900-yil 3-noyabrda Sankt-Peterburg senzurasidan o'tgach Shtab bosmaxonasida shirkati xayriya jadida yordami bilan chop qilingan. Jami 166 sahifa. Ushbu devonda 243 ta g'azal, 35 ta ruboiy, 2 ta tuyuq, 3 ta muxammas, 2 ta tarji'band, 2 ta mustazod mavjud.

5. **№237 toshbosma.** دیوان میر علی شیر نوایی – "Devoni Mir Alisher Navoiy" deb nomlangan, 1319/1901-yili Istanbulda Sayyid Mahmudbek matbaasida chop etilgan. Kotibi – Abdussamad Tabriziy. Jami 223 sahifa. Bu terma devonda 439ta g'azal, tarji'band, soqiynoma, 6ta dar bayoni qismat, ruboiy, masnaviy, tarji'band, 5ta qit'a, 10ta tuyuq, 7ta fard o'rin olgan. So'nggi sahifa kotibning xotimasi bilan tugagan.

6. **№248 toshbosma.** دیوانی امیر نوایی – "Devoni Amir Navoiy" deb nomlangan. Ushbu kitob ham hijriy 1319/1901-yili Istanbuldagi Sayyid Mahmudbek matbaasida chop qilingan. Kotibi – Hoji Muhammad Siddiq Xo'jandiy. Noshiri – Muhammad Sodiq Afg'on Qandahoriy. Jami 207 sahifa. Unda g'azallar soni 392ta. Tarji'bandlar birin-ketin emas, boshqa janrlardan keyin ikki

o'rinda kelgan. Soqiynoma, qismat bayonida, 3ta ruboiy, masnaviy, 7ta ruboiy, 8ta tuyuq, farddan so'ng kolofon matni o'rin olgan.

7. **№229 toshbosma.** Atrofi islamiy naqshlar bilan bezatilgan unvon ichiga – مولانا امير نوايى – “Mavlono amir Navoiy” deb yozilgan. Ushbu terma devon 1324/1906-yilda Il'in tipo-litografiyasida bosilgan. Kotibi – mulla Zafar bin Bekmuhammad. Noshiri noma'lum. Jami 144 sahifa. Devonni 200 ta g'azal, 1 ta soqiynoma, 2 ta mav'iza, 2 ta mustazod, 75 ta ruboiyot tashkil qilgan.

8. **№944 toshbosma.** G'ulom Hasan Orifjonov matbaasida chop etilgan – مولانا امير نوايى – “Mavlono Amir Navoiy” deb unvon berilgan devondir. Kitob hijriy 1327/1909-yilning ashuro oyi 12-sanasida noshir Mulla Qavomiddin Qori Mulla Muso Qori o'g'li sa'y-harakati bilan bosmaga berilgan. Kotibi – Mulla Yusufjon ibn Mulla Zokirjon. Jami 118 sahifa. Devon 169ta g'azal, soqiynoma, mav'iza, 2ta mustazod, 3ta qit'a, 75ta ruboiyni qamrab olgan.

9. **№E.22 toshbosma.** – امير نوايى – “Amir Navoiy” devoni muzey ekspozitsiya qismida saqlanadi. Devon Abdussalom ibn Mulla Abdurahmon tomonidan ko'chirilib, “G'ulomiya” matbaasida 1332/1913-yili chop etilgan. Jami 120 sahifa. Unda 168ta g'azal, soqiynoma, mav'iza, 2ta mustahzod, 3ta qit'a, 75ta ruboiy o'rin olgan.

10. **№219 toshbosma.** – کليات ديوان امير نوايى – “Kulliyoti devoni Amir Navoiy” 1333/1914-yili ملا صديق جواجه خجندی – Mullo Siddiqxo'ja Xo'jandiy homiyligi va noshirligida “G'ulomiya” matbaasida nashr etilgan. Kotibi ملا يولداش – Mullo Yo'ldosh. Jami 142 sahifa. Terma devon 265ta g'azal, 35ta ruboiy, 2ta tuyuq, 3ta muxammas, soqiynoma (aslida tarji'band), mav'iza, mustazod, 3ta qit'a kabi she'rlardan tarkib topgan.

11. **№220 toshbosma.** – کليات ديوان امير نوايى – “Kulliyoti devoni Amir Navoiy” kotib Mullo O'tab tomonidan tayyorlanib, 1334/1915-yili “G'ulomiya” matbaasida chop etilgan. Noshiri – Mullo Temurxo'ja ibn Hoji Muhammad Xo'jandiy. Jami 143 sahifa. Tarkibiga ko'ra 317 g'azal, 2 tarji'band, soqiynoma, masnaviy, 25 ruboiy, 9 tuyuq, 2 qit'a, 3 fardni tashkil qiladi.

12. **№18 toshbosma.** – امير نوايى – “Amir Navoiy” devoni 1333/1914-yili Toshkentda G'ulomiya matbaasida chop etilgan. Noshiri – Mulla Zafar Shukurmuhammad o'g'li. Kotib – Mullo Ortuq. Jami 96 sahifa. Ushbu nusxada boshqa toshbosma devonlardan ko'ra she'rlar miqdori kam. 121ta g'azal, soqiynoma, mav'iza, 2ta mustazod, 3ta qit'a, 75ta ruboiy berilgan.

13. **№912 toshbosma.** – مولانا امير نوايى – “Mavlono amir Navoiy” devoni 1328/1910-yilda Buxorodagi “Kogon” matbaasida chop qilingan. Kotibi – Mullo Sayidxo'ja. Noshiri – Mullo Muhammad Usmon. Jami 118 sahifa. Toshbosmada jami 251 ta she'r bor. Janrlar tarkibiga ko'ra adadi: g'azal 169 ta, soqiynoma, mav'iza, mustazod 2 ta, qit'a 3 ta, ruboiy 75 ta.

14. **№E.19 toshbosma.** – امير على شير نوايى – “Amir Alisher Navoiy” majmuasi Turkiston kuryeri tipo-litografiyasida 1333/1915-yilda chop qilingan. Kotibi – Mirzo Ahmad Karimiy o'g'li. Jami 17 sahifa. Toshbosma tarkibida 200 ta g'azal, 3 ta tarji'band, 10 ta qit'a, 7 ta tuyuq, 14 ta ruboiy, 6 ta fard mavjud.

Navoiy toshbosma devonlarining O'ZR FA DAM fondida saqlanayotgan 872, 306, 771, E.6, 237, 248, 229, 944, 912, 22, 219, 220, 18, E.19 nusxalarining ilmiy tavsifini amalga oshirishdan quyidagi xulosalar kelib chiqadi: birinchidan, toshbosma nusxalarning barchasi kompelyativ asarlardir; ikkinchidan, intixob devonlarda shoir foydalangan 16 janrning 10 tasidan – g'azal, mustazod, muxammas, tarji'band, masnaviy, soqiynoma, qit'a, ruboiy, tuyuq va fardlar tanlab olingan; uchinchidan, lirik namunalar miqdoriga ko'ra Shohmurod mullo Shohne'mat o'g'li, Abdusamad Tabriziy, Mullo O'tablar tomonidan kitobat qilingan 872, 306, 237, 220-nusxalar ustunlikka ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида сақланаётган тошбосма асарлар каталоги. Тузувчилар: Ҳасанов С, Ҳасанова Ш ва бошқалар. – Тошкент: Фан, 2020. – Б. 7-35.
2. Levend A. Türkiye kitaplıklarındaki Nevai Yazmaları // Türk dili araştırmaları yillığı. Belleten. – Ankara, 1958. – S.127-209.
3. Лихачев Д.С. Текстология (Краткий очерк) – Москва: Наука.1964. – С.22.
4. Маҳмудова Р. Тошбосма асарлар ва уларнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрни: Филол.фан. номз. ...дисс. 1979. – Б 194.
5. Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Тошкент: Фан, 1970. – Б. 85.
6. Қосимхонов Б. Алишер Навоий асарларининг тошбосма наشرлари тавсифи. – Тошкент, 1988. – Б 62.
7. Содиқов Қ. Матнишунослик ва адабий манбашунослик. – Тошкент. Тошкент Давлат шарқишунослик институти, 2017. – Б. 185.
8. Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. Том II. Под редакцией и при участии докт. ист. наук, проф. А.Семенова. – Ташкент: Издательство академии наук УзССР, 1954. – С. 586.
9. Ўзбек тилидаги тошбосма китоблар каталоги. 1 жилд. Тузувчилар: Б.Қосимхонов, Ҳ.Лутфиллаев, Ш.Исламов. – Тошкент, 2015. – Б.363.
10. Волин С. Описание рукописей произведений Навои в ленинградских собраниях // Алишер Навои. Под ред. А. Боровкова. – Москва-Ленинград: Издательство АН СССР. 1946. – С. 203-235.
11. Ҳақимов М. Навоий асарлари қўлёзмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 198.
12. Зайцев. Алишер Навоий. – Москва: Центр книги Рудомино. 2016. –207.